

UOʻK: 5995

SIRKA DARAXTINING TABIATDAGI SIRLI DUNYOSI

Naurizbaeva Guldana Paxratdinovna

Atamuratova Xurliman Rustem qizi

Ilmiy rahbar: Baltaniyazov Jaqsibay Sarsenbaevich

Qoraqalpogʻiston qishloq xoʻjaligi va agrotexnologiyalar institute

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19244594>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Totim (*Rhus*) avlodiga mansub oʻsimliklarning morfologik, biologik va xoʻjalik ahamiyatiga oid maʼlumotlar yoritilgan. Xususan, Totimning oʻziga xos tashqi tuzilishi, uning ikki uyli oʻsimlik sifatidagi gullash xususiyatlari, meva va barglarning mavsumiy oʻzgarishi atroflicha tahlil qilingan. Maqolada shuningdek, tarixiy manbalarga tayanib, *Rhus coriaria* (oshlovchi totim) turining terini oshlash va boʻyash sanoatidagi oʻrni, uning “sirka daraxti” deb nomlanishi sabablari hamda zamonaviy botanikadagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: Totim, *Rhus*, oshlovchi moddalar, botanik morfologiya, sirka daraxti, terini oshlash, ikki uyli oʻsimliklar, koʻkalamzorlashtirish.

Oshlovchi totim (*Rhus coriaria*) nomini yunoncha “*rhus*” – “oshlovchi yoki boʻyoq beruvchi yogʻoch” soʻzidan olgan. Qadimgi yunonlar uning barglari va yosh shoxlarini terini oshlash jarayonida keng qoʻllashgan, shu sababli bu tur oshlovchi totim deb nomlangan. Ehtimol, turkiy tilidan olingan – “rhudd” - qizil, qizil mevalari tufayli. Vatani Shimoliy Amerika. Totimning tabiiy areali Ulugʻ koʻllar yaʼni Shimoliy Amerika va Kanada chegarasida joylashgan beshta yirik chuchuk suvli koʻllar tizimidan, Atlantika qirgʻoqlarigacha boʻlgan hududni qamrab oladi.

Ukrainada, Boltiq boʻyida, Rossiyaning oʻrta mintaqasida, Kavkazda va Oʻrta Osiyoda ekiladi. Oʻzbekistonda 1 ta turi introduksiya qilingan, u Oshlovchi totim (*Rhus coriaria*).

Totim uzoq yashamaydi, 15-20 yoshida ildiz bachkilari hisobiga yangilanib, nobud boʻladi. Boʻyi 10-12 m gacha, tanasining diametri 20 sm gacha boʻlgan koʻp tanali, barg toʻkuvchi, keng vertikal buta yoki kichik daraxt. Shox-shabbasi vertikal, soyabonsimon, qalin. Tanasi jigarrang silliq poʻstloq, keksa yoshda mayda tangachalar va sut sharbati bilan ajralib chiqadi (1-rasm).

1-rasm: Totim daraxti tanasining tuzilishi va sharbati

Yosh novdalari mayin tuklar bilan qalin qoplangan, bugʻuning tovoniga oʻxshaydi. Barglari ketma-ket joylashgan, murakkab, toq patsimon, uzunligi 60 sm gacha, 11-31 ta bargchadan iborat. Barglari ellipssimon yoki lantsetsimon shaklda boʻlib, uzunligi 12 sm gacha va eni 4 sm gacha etadi, bandsiz, uchi oʻtkir, qirralari serqirra, yuqori tomoni toʻq yashil va silliq,

pastki tomoni esa oqimtir tuklar bilan qoplangan. Barglar kuzda yorqin to‘q sariq yoki qizil rangga kiradi (2-rasm).

2-rasm: Totim daraxti barglarining morfologik tuzilishi va mavsumiy o‘zgarishi

Totim ikki uyli. Urg‘ochi gullar 20 sm gacha bo‘lgan qalin piramidalar supurgilarda, erkaklar kattaroq va bo‘sh supurgilarda. Mayda changchi gullari sarg‘ish-yashil, urug‘chi gullari qizil rangda. Mevalari qizil, patsimon, tuklar bilan qoplangan sharsimon danaklardan iborat, qishda o‘simlikda saqlanib qoladi, ta‘mi shirinroq, zaharli emas. Urug‘lari mayda, nordon ta‘mga ega, shuning uchun sirka daraxti deb ataladi (3-rasm).

3-rasm: Totimning gul to‘plami hamda mevalari

Iyun oyida gullaydi. Hayotining 4-5 yilida gullab, meva beradi. Mevasi avgust oyida pishadi, ammo kech kuzgacha o‘simlikda qoladi. Totimni urug‘idan, bachkisidan, qalamchasidan ko‘paytirsang bo‘ladi, ammo hozirda urug‘idan ko‘paytirish kam qo‘llaniladi, sababi urug‘i juda qattiq bo‘ladi.

Qurg‘oqchilikka chidamli, yorug‘sevar, sho‘r tuproqlarda o‘sa oladi. Sovuqqa chidamli, -25°C gacha sovuqqa bardosh beradi, ammo -30-32 °C dan past haroratda novdalar muzlaydi, o‘simlik tezda - mavsum davomida yangilanadi.

Tutun va gazga chidamli, shahar sharoitiga chidamli. Namlik ortiqcha bo‘lganda zamburug‘ kasalliklari bilan zararlanadi. Zararkunandalarga chidamli hisoblanadi.

Totim o‘zining yirik, toq patsimon barglari bilan floramiz uchun juda manzarali va g‘ayrioddiy bo‘lib, «palma» ko‘rinishini beradi. Ko‘kalamzorlashtirishda yakka va guruhli ekish ko‘rinishida, toshli tepaliklarni ko‘kalamzorlashtirishda hamda shamol va suv eroziyasiga uchragan tuproqlarni mustahkamlashda keng foydalanishga loyiq. Uzoq vaqt davomida o‘simlikni bezab turgan barglarning kuzgi qip-qizil rangi bog‘-park landshaftida rang-barang dog‘ hosil qilib, uning kuzgi koloritini, ayniqsa, to‘q ninabargli ko‘chatlar fonida boyitadi. Yorqin mevali yirik, qalin ro‘vklari qish bo‘yi bu nafis o‘simlikni bezab turadi.

“SHIMOLIY MINTAQALARDA QISHLOQ XOJALIGINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI VA ULARNING INNOVATSION ECHIMLARI” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya

Teriga ishlov berishda ishlatiladigan oshlovchi moddalarni oʻz ichiga olgan qimmatli texnik oʻsimlik (barglarida 25% gacha taninlar mavjud). Meva qobigʻida mum - alohida qimmatli lak uchun xomashyo mavjud. Bargi, poʻstlogʻi va ildizidan ipak matolar uchun boʻyoqlar tayyorlanadi. Qalin rangli yogʻoch (sariqdan toʻq sariq-qizilgacha) manzarali buyumlar uchun mos keladi.

Totim oʻsimligi oʻzining noyob morfologik xususiyatlari, qadimgi sanoatda tutgan muhim oʻrni va manzaraviy ahamiyati bilan tabiatning betakror va koʻp qirrali boyligi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asgarpanah J., Saati S. An overview on phytochemical and pharmacological properties of *Rhus coriaria* L // Research Journal of Pharmacognosy. – 2014. – T. 1. – №. 3. – C. 47-54.
2. Baltaniyazov J. S., Kamalova N. B. Environmental and decorative properties linden leaved (*Tilia cordata*) under Karakalpakstan // Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования. – 2017. – C. 820-821.
3. Bekturganovna K.N., Sarsenbaevich B.J. Qoraqalpogʻiston respublikasi avtomobil yoʻl boʻylarini koʻkalamzorlashtirishda asosiy daraxt va buta turlarini tanlash // Conferences. – 2025. – T. 1. – №. 4. – C. 587-589.
4. Qayumov A., Boltaniyozov J. S. Dust-holding properties of wood and shrub species in the conditions of the republic of Karakalpakstan // The American Journal of Applied sciences. – 2020. – T. 2. – №. 09. – C. 170-174.
5. Sarsenbaevich B.J. et al. Agrotechnology of cultivation and care plants *lycium barbarum* // American journal of social science. – 2025. – T. 3. – №. 5. – C. 67-70.
6. Shabbir A. *Rhus coriaria* linn, a plant of medicinal, nutritional and industrial importance: a review // J Anim Plant Sci. – 2012. – T. 22. – №. 2. – C. 505-12.